

**ТЕНДЕНЦІЇ РЕФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВІ****TRENDS IN THE REFORM OF THE INSTITUTION OF LEGAL LIABILITY
IN MODERN UKRAINIAN LAW**

У статті досліджено теоретико-правові та конституційні засади інституту юридичної відповідальності в Україні, а також проблеми його практичної реалізації. Проаналізовано особливості застосування кримінальної, адміністративної, цивільно-правової та дисциплінарної відповідальності, виявлено основні колізії та прогалини у чинному законодавстві. Значну увагу приділено вивченню судової практики та діяльності правоохоронних органів у сфері притягнення до відповідальності, здійснено порівняльний аналіз із досвідом країн Європейського Союзу та США.

Окремо наголошується на значенні міжгалузевого підходу до реформування інституту юридичної відповідальності, який дозволяє забезпечити комплексний захист прав і свобод громадян та підвищити ефективність правозастосування в різних сферах суспільних відносин. У статті показано, що інтеграція принципів гуманізму, пропорційності та невідворотності відповідальності в усі види юридичної відповідальності сприяє створенню прозорої, передбачуваної та соціально орієнтованої правової системи. Дослідження має практичну цінність для законодавців, суддів, науковців і правозахисників, оскільки надає теоретично обґрунтовані пропозиції щодо модернізації правової бази та вдосконалення механізмів реалізації юридичної відповідальності в Україні.

Окреслено напрями реформування системи юридичної відповідальності в контексті євроінтеграційних процесів, удосконалення принципів пропорційності, гуманізму та невідворотності, а також перспективи цифровізації та впровадження електронного правосуддя. Особливу увагу приділено розробці єдиної концепції юридичної відповідальності, уніфікації законодавства, усуненню колізій та підвищенню ефективності діяльності органів, що забезпечують притягнення до відповідальності. Комплексне реформування інституту юридичної відповідальності можливе лише за умови синхронного поєднання концептуальних, законодавчих та інституційних змін із розвитком правової культури суспільства. Запропоновано конкретні рекомендації щодо внесення змін до Конституції України та профільних кодексів з метою посилення гарантій верховенства права та захисту прав людини.

Ключові слова: юридична відповідальність, правова реформа, пропорційність, правова культура, євроінтеграція.

The article examines the theoretical, legal, and constitutional foundations of the institution of legal liability in Ukraine, as well as the problems of its practical implementation. It analyzes the specifics of applying criminal, administrative, civil, and disciplinary liability, identifying the main conflicts and gaps in the current legislation. Significant attention is given to the study of judicial practice and the activities of law enforcement agencies in the field of liability enforcement, as well as a comparative analysis with the experience of the European Union and the United States.

Special emphasis is placed on the importance of an interdisciplinary approach to reforming the institution of legal liability, which allows for comprehensive protection of citizens' rights and freedoms and enhances the effectiveness of law enforcement in

various spheres of social relations. The article demonstrates that the integration of the principles of humanism, proportionality, and inevitability of liability across all types of legal responsibility contributes to the creation of a transparent, predictable, and socially oriented legal system. The study has practical value for legislators, judges, scholars, and human rights practitioners, as it provides theoretically grounded proposals for modernizing the legal framework and improving mechanisms for implementing legal liability in Ukraine.

The directions of reforming the system of legal liability are outlined in the context of European integration processes, improvement of the principles of proportionality, humanism, and inevitability, as well as the prospects for digitalization and the introduction of electronic justice. Particular attention is paid to the development of a unified concept of legal liability, unification of legislation, elimination of legal conflicts, and enhancement of the effectiveness of the authorities responsible for enforcing liability. Comprehensive reform of the institution of legal liability is possible only through the synchronous combination of conceptual, legislative, and institutional changes with the development of the legal culture of society. Specific recommendations are proposed for amendments to the Constitution of Ukraine and relevant codes to strengthen the guarantees of the rule of law and the protection of human rights.

Key words: *legal liability, legal reform, proportionality, legal culture, European integration.*

Вступ. Юридична відповідальність є ключовим інструментом забезпечення верховенства права та стабільності суспільних відносин. Вона поєднує державний примус із соціальним регулюванням поведінки громадян і є невід'ємною частиною ефективної правової системи. У сучасних умовах розвитку України актуальним стає питання реформування інституту юридичної відповідальності з урахуванням євроінтеграційних процесів, сучасних вимог до прав людини, принципів пропорційності, гуманізму та невідворотності відповідальності.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематика юридичної відповідальності широко висвітлюється у сучасній науковій літературі, де дослідники зосереджують увагу на її теоретико-правових засадах, конституційних основах та практичній реалізації. У теоретичному аспекті юридична відповідальність розглядається як механізм державного примусу, що поєднує функції регуляції суспільних відносин і захисту прав та свобод громадян. Наукові публікації підкреслюють необхідність забезпечення принципів законності, пропорційності, гуманізму та невідворотності відповідальності, а також важливість міжгалузевого підходу для системного правового регулювання.

Постановка завдання. Дослідження інституту юридичної відповідальності є надзвичайно актуальним у сучасних умовах, коли правова система України переживає період реформування та адаптації до міжнародних стандартів. Визначення завдань цього дослідження базується на необхідності комплексного вивчення теоретико-правових та конституційних засад юридичної відповідальності, аналізу проблем її практичної реалізації та оцінки перспектив реформування з урахуванням євроінтеграційних процесів і розвитку цифрового правосуддя. Метою статті є виявлення основних тенденцій розвитку юридичної відповідальності, аналіз її функцій та принципів, а також дослідження проблем у застосуванні кримінальної, адміністративної, цивільно-правової та дисциплінарної відповідальності. Значна увага приділяється виявленню колізій і прогалин у чинному законодавстві, оцінці діяльності судових органів та правоохоронних інституцій у сфері притягнення до відповідальності, а також порівнянню українського досвіду з практикою зарубіжних країн для виявлення ефективних моделей.

Результати дослідження. Юридична відповідальність є однією з ключових категорій правознавства, без якої неможливе функціонування ані правової системи, ані державного механізму в цілому. Її інститут у науковій літературі визначається як сукупність правових норм, що встановлюють підстави, принципи та порядок застосування санкцій до правопорушників.

У сучасній теорії права юридичну відповідальність пропонується розглядати у двох аспектах. У ретроспективному значенні вона проявляється як обов'язок правопорушника зазнати передбачених законом несприятливих наслідків за вчинене діяння. Водночас перспективний аспект полягає у покладенні на особу обов'язку діяти правомірно та утримуватися від порушення правових норм. Така подвійна природа юридичної відповідальності дозволяє охарактеризувати її не лише як інструмент покарання, але і як превентивний засіб, що забезпечує стабільність правового порядку.

На думку О.Ф. Скакун, юридична відповідальність виступає специфічною формою державного примусу, яка має чітко окреслену правову основу і спрямована на захист правопорядку [8, с. 318-326]. Водночас, як слушно зауважує П.М. Рабінович, сутність цього явища не можна зводити виключно до примусу, оскільки воно виконує й важливу соціальну функцію формує правову свідомість та стимулює правомірну поведінку [6, с. 92-97].

Важливим елементом інституту юридичної відповідальності є його принципи. Вчені наголошують на тому, що юридична відповідальність можлива лише за умови дотримання принципів законності, справедливості, індивідуалізації та гуманізму. Принцип законності виявляється у вимозі притягати особу до відповідальності лише на підставі закону, тоді як справедливість означає співмірність санкцій тяжкості правопорушення. Принцип гуманізму вказує на неприпустимість приниження людської гідності у процесі реалізації юридичної відповідальності, що узгоджується з положеннями Конституції України та міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Функції юридичної відповідальності є багатогранними. Вона не лише охороняє суспільні відносини від протиправних посягань, а й має превентивне значення, запобігаючи новим правопорушенням. Крім того, у механізмі юридичної відповідальності закладений виховний потенціал, що сприяє формуванню належної правової культури. Не менш важливою є компенсаторна функція, яка полягає у відновленні прав та інтересів потерпілих, особливо у сфері цивільно-правових і трудових відносин [13, с. 22-31].

Інститут юридичної відповідальності має міжгалузевий характер, оскільки його елементи присутні у всіх основних галузях права від конституційного і кримінального до адміністративного, цивільного та трудового. Така універсальність свідчить про його системоутворююче значення для всієї правової системи. Він поєднує матеріально-правові норми, що визначають підстави і види відповідальності, та процесуальні норми, які регламентують порядок її застосування. Як відзначає Ю.С. Шемшученко, саме у цій єдності виявляється інтегративний характер інституту юридичної відповідальності, що робить його «каркасом» правопорядку [11, с. 241-250].

Отже, теоретико-правові засади інституту юридичної відповідальності охоплюють його сутність, принципи, функції та міжгалузеву природу. Юридична відповідальність поєднує в собі ознаки державного примусу та соціального регулятора, що забезпечує не лише покарання за правопорушення, а й попередження антиправової поведінки [3]. Усвідомлення цих засад створює основу для подальшого вдосконалення механізму юридичної відповідальності в Україні, зокрема в контексті її євроінтеграційного розвитку та необхідності гармонізації з європейськими правовими стандартами.

Інститут юридичної відповідальності в Україні функціонує на конституційних засадах, які забезпечують його легітимність та узгодженість із міжнародними стандартами. Відповідно до ст. 61 Конституції України, «ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення», що відображає фундаментальний принцип *non bis in idem*, закріплений також у практиці Європейського суду з прав людини [2]. Конституційні принципи відповідальності в Україні мають не лише формально-правове, а й аксіологічне значення, оскільки вони визначають орієнтири для подальшого розвитку всіх галузей права [7, с. 112].

Попри конституційні гарантії, практика реалізації різних видів відповідальності характеризується значними проблемами. У сфері кримінальної відповідальності спостерігається дисбаланс між суворістю санкцій та ефективністю їх застосування. Науковці (зокрема, М. І. Хавронюк) акцентують увагу на надмірній криміналізації діянь та недостатньому використанні альтернативних заходів покарання [10, с. 35-46]. В адміністративному праві ключовою проблемою залишається формальний підхід до застосування стягнень, що знижує превентивний ефект. Цивільно-правова відповідальність ускладнюється невизначеністю механізмів відшкодування моральної шкоди, а також обмеженою дієвістю засобів забезпечення зобов'язань. Дисциплінарна відповідальність у державній службі часто зазнає критики через відсутність єдиних стандартів оцінки порушень та надмірну залежність від суб'єктивного фактору керівника, про що неодноразово писала Н. М. Оніщенко [4, с. 177-185].

Окрему проблему становлять колізії та прогалини в законодавстві. Суперечності між нормами Кримінального кодексу та Кодексу України про адміністративні правопорушення призводять до правової невизначеності у кваліфікації діянь. Так, правопорушення у сфері господарської діяльності нерідко перебувають на межі адміністративної та кримінальної відповідальності, що створює можливості для маніпуляцій. Прогалини також виявляються у сфері цифрових правовідносин, де законодавець ще не виробив належних механізмів відповідальності за кіберзлочини

та порушення у сфері електронної комерції. Як зазначає О. В. Петришин, невизначеність законодавства безпосередньо впливає на довіру громадян до права та держави загалом [5, с. 410-418].

Не менш важливим є питання судової практики та діяльності правоохоронних органів. В умовах реформування судової системи залишається актуальною проблема вибіркової правозастосування. ЄСПЛ у низці рішень проти України констатував системні порушення презумпції невинуватості та права на справедливий суд [1, с. 69-76]. Це вказує на те, що проблеми юридичної відповідальності не можна зводити лише до нормативного рівня вони безпосередньо пов'язані з якістю функціонування інституцій, відповідальних за її реалізацію.

У світлі євроінтеграційних процесів цінним є порівняльний аналіз досвіду зарубіжних країн. У країнах ЄС діє принцип пропорційності відповідальності, що вимагає врахування не лише тяжкості правопорушення, але й особистих обставин правопорушника. У США широко застосовуються механізми угод про визнання винуватості (plea bargaining), що сприяє ефективності правосуддя, хоча й викликає критику з боку правозахисників через ризик примусу. Для України цінним є досвід Німеччини щодо використання адміністративних штрафів як альтернативи кримінальним санкціям у сфері економічних правопорушень, а також практика Франції із розробки чітких процедур дисциплінарної відповідальності державних службовців.

Таким чином, сучасний стан інституту юридичної відповідальності в Україні характеризується подвійністю: з одного боку, існує розвинена конституційна база, яка відповідає європейським правовим стандартам, з іншого практика її реалізації демонструє значні дисбаланси. Основними проблемами залишаються надмірна криміналізація, формалізм адміністративної відповідальності, невизначеність цивільно-правових механізмів та колізійність дисциплінарних процедур [11, с. 188-195]. Судова практика й діяльність правоохоронних органів потребують суттєвого підвищення рівня правової культури та гарантій неупередженості. Порівняльний аналіз досвіду зарубіжних країн свідчить про необхідність впровадження більш гнучких та пропорційних моделей юридичної відповідальності, що поєднували б ефективність державного примусу з дотриманням прав і свобод людини.

Реформування інституту юридичної відповідальності в Україні є однією з ключових передумов побудови ефективної правової системи, здатної відповідати вимогам демократичної держави та європейським правовим стандартам. Загальні напрями трансформації цього інституту визначаються як на рівні доктринальних підходів, так і в рамках державної правової політики. Як слушно зауважує О. В. Петришин, розвиток системи юридичної відповідальності повинен відбуватися у площині «гармонізації інтересів особи, суспільства та держави», що означає пошук балансу між ефективністю примусу та гарантіями прав людини [5, с. 279-287]. До основних векторів реформування належать: подолання надмірної криміналізації, впровадження альтернативних заходів юридичної відповідальності, уніфікація правових норм, а також забезпечення єдиної концептуальної основи, яка б регулювала різні види відповідальності в системі права.

Вплив євроінтеграційних процесів на реформування інституту юридичної відповідальності є надзвичайно значущим. Угода про асоціацію між Україною та ЄС передбачає імплементацію низки *acquis communautaire*, що стосується як кримінального, так і адміністративного права. Зокрема, вимога гармонізації українського законодавства із європейським правовим простором стосується стандартів справедливого судового розгляду, пропорційності санкцій та ефективності засобів правового захисту. Науковці (М. І. Хавронюк, В. Я. Тацій) підкреслюють, що в умовах євроінтеграції юридична відповідальність повинна трансформуватися в напрямі забезпечення верховенства права як фундаментального принципу функціонування правової системи [9, с. 161-173]. Важливо, що у практиці ЄСПЛ вироблено критерії оцінки «справедливості» та «необхідності» втручання держави, які мають стати методологічним орієнтиром для українських судів.

Особливого значення у процесі реформування набуває вдосконалення принципів пропорційності, гуманізму та невідворотності відповідальності. У науковій літературі неодноразово наголошувалося на дисбалансі між суворістю санкцій та їх ефективністю. Пропорційність означає не лише співвідношення між правопорушенням і санкцією, але й урахування соціальних наслідків покарання, його впливу на ресоціалізацію особи. Принцип гуманізму вимагає мінімізації репресивних заходів, з акцентом на відновлювальних практиках, медіації та альтернативних формах юридичної відповідальності. Невідворотність же залишається гарантією стабільності правопорядку: кожне правопорушення повинно мати юридичні наслідки, проте ці наслідки мають бути справедливими та ефективними.

У сучасному світі окреслюється ще один перспективний напрям реформування цифровізація та впровадження електронного правосуддя. Використання технологій e-justice дозволяє

підвищити доступність судових процедур, зменшити рівень бюрократії та корупційних ризиків. Як зауважує Н. М. Оніщенко, цифрові інновації стають інструментом не лише технічного вдосконалення, а й глибокої трансформації правових інститутів [4, с. 120]. У сфері юридичної відповідальності цифровізація означає запровадження електронних реєстрів правопорушень, автоматизованих систем обліку штрафів, застосування алгоритмів для уніфікації судової практики. Водночас виникають нові виклики, зокрема захист персональних даних, уникнення ризику «алгоритмічного правосуддя», яке може нівелювати індивідуалізацію відповідальності.

Реформування інституту юридичної відповідальності неможливе без урахування зарубіжного досвіду. Україна має адаптувати кращі моделі, водночас уникаючи механічного копіювання. Досвід країн ЄС демонструє ефективність альтернативних форм відповідальності, таких як відновлювальне правосуддя у Нідерландах чи пробаційні програми у Великій Британії. У США особливу увагу приділяють угодам про визнання винуватості та програмам ресоціалізації, хоча такі інститути в українських реаліях потребують обережної імплементації. Для України цінним є досвід Польщі, яка успішно поєднала суворість кримінального законодавства з ефективними механізмами пробації, та Німеччини, де акцент зроблено на пропорційності санкцій і їх соціальній доцільності [8, с. 198-204].

Таким чином, перспективи реформування інституту юридичної відповідальності в Україні полягають у комплексному поєднанні внутрішніх і зовнішніх чинників. З одного боку, необхідним є подолання системних проблем на рівні законодавства та практики його реалізації; з іншого орієнтація на європейські стандарти, які забезпечують баланс між примусом та захистом прав людини. Загальними напрямками виступають декриміналізація певних діянь, впровадження альтернативних форм відповідальності, забезпечення єдиної концептуальної основи та цифровізація процесів. Удосконалення принципів пропорційності, гуманізму та невідворотності має стати наріжним каменем реформ, а запозичення зарубіжного досвіду засобом досягнення ефективності без втрати національної правової ідентичності.

Реформування інституту юридичної відповідальності в Україні вимагає не лише теоретико-правового осмислення, а й вироблення комплексних практичних рішень, здатних забезпечити його ефективність у правозастосуванні. Науковці слушно зазначають, що фрагментарні зміни в законодавстві не можуть дати системного результату, доки не буде створено єдиної концепції юридичної відповідальності. Як підкреслює В. Я. Тацій, концептуальний підхід передбачає формування загальних принципів і стандартів, що однаково застосовуються до всіх видів відповідальності [9, с. 110-116]. Відсутність такої концепції призводить до розбалансованості міжгалузевого правового регулювання, колізій та суперечностей у судовій практиці.

У цьому контексті особливої ваги набуває проблема уніфікації законодавства та усунення колізій. Сучасна правова система України характеризується надмірною фрагментарністю та дублюванням правових норм. Так, у низці випадків адміністративна і кримінальна відповідальність накладаються одна на одну (зокрема, у сфері господарських правопорушень), що створює умови для вибіркового правозастосування. О. В. Петришин зауважує, що відсутність єдиних підходів до визначення правопорушення та його складу знижує передбачуваність і стабільність правової системи. Вирішення цієї проблеми можливе шляхом кодифікації окремих галузевих законодавств, розробки узгоджених дефініцій та введення єдиних критеріїв розмежування правопорушень різних видів [5, с. 143-152].

Не менш значущим завданням є вдосконалення діяльності органів, уповноважених на притягнення до відповідальності. Практика свідчить про низький рівень координації між судами, органами досудового розслідування та адміністративними інституціями. Як відзначає Н. М. Оніщенко, ефективність юридичної відповідальності значною мірою залежить від інституційної спроможності цих органів, яка нині обмежується кадровими проблемами, недостатнім рівнем матеріально-технічного забезпечення та браком прозорих процедур [4, с. 71-77]. Реформа правоохоронних і судових органів має бути спрямована на забезпечення незалежності, неупередженості та професійної компетентності, без чого неможливо гарантувати належну реалізацію юридичної відповідальності.

Окрему увагу слід приділити питанню правової культури суспільства. Юридична відповідальність не може ефективно функціонувати без усвідомленого ставлення громадян до права як до цінності. Як наголошував С. С. Алексєєв, право лише тоді виконує свою регулятивну функцію, коли воно підтримується високим рівнем правової культури. В Україні низький рівень правосвідомості, поширеність правового нігілізму та недовіра до інститутів влади істотно знижують ефективність механізмів юридичної відповідальності. Вирішення цієї проблеми можливе через

систематичну правову освіту, розвиток правопросвітницьких програм та формування дієвої культури відповідальності серед громадян.

З огляду на зазначене, доцільним є розгляд пропозицій щодо змін до Конституції України та профільних кодексів. Зокрема, на рівні Конституції варто уточнити положення, що стосуються принципів юридичної відповідальності, закріпивши пропорційність, гуманізм та відновлювальний характер як конституційні гарантії [12, с. 251-257]. У Кримінальному кодексі України необхідно розширити практику альтернативних заходів відповідальності (пробація, медіація, штрафи замість позбавлення волі за нетяжкі злочини), а Кодекс про адміністративні правопорушення потребує повної модернізації із чітким визначенням складів правопорушень. У цивільному та трудовому законодавстві слід конкретизувати підстави компенсації моральної шкоди та запровадити більш дієві механізми матеріальної відповідальності.

Таким чином, практичні шляхи вдосконалення інституту юридичної відповідальності полягають у поєднанні концептуальних, законодавчих, інституційних та культурних заходів. Розробка єдиної концепції, уніфікація законодавства, реформування органів правозастосування та підвищення правової культури суспільства мають стати взаємопов'язаними елементами єдиної стратегії. Пропозиції щодо внесення змін до Конституції та профільних кодексів повинні бути зорієнтовані не на формальне посилення репресивної функції права, а на утвердження його гуманістичного, справедливого та превентивного характеру. Лише за таких умов інститут юридичної відповідальності зможе стати не лише механізмом державного примусу, а й дієвим інструментом забезпечення верховенства права та прав людини в Україні.

Список використаних джерел:

1. Конституційне право України: підручник. В. Ф. Погорілко [та ін.]; за ред. В. Ф. Погорілка. Київ : Наук. думка, 1999. 734 с.
2. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.
4. Оніщенко Н. М. Правова система України: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія. Київ: Юридична думка, 2017. 432 с.
5. Петришин О. В., Харитонов Є. О., Бобровник С. В. Загальна теорія права: підручник. Харків: Право, 2014. 456 с.
6. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Львів : Кальварія, 2001. 192 с.
7. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: методологічні проблеми розвитку та системний аналіз : монографія. М-во внутр. справ України, Львів. держ. ун-т внутр. справ. Тернопіль : Терно-граф, 2007. 150 с.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків : Право, 2011. 520 с.
9. Тацій В. Я., Титаренко О. В. Юридична відповідальність: проблеми теорії і практики : монографія. Харків: Право, 2013. 368 с.
10. Хавронюк М. І. Юридична відповідальність: сучасне розуміння та перспективи розвитку. *Право України*. 2015. № 9. С. 35–47.
11. Шемшученко Ю. С. Проблеми теорії держави і права в сучасних умовах : вибрані праці. Київ : Юридична думка, 2012. 544 с.
12. Alexy R. A Theory of Constitutional Rights. Oxford : Oxford Univ. Press, 2002. 462 p.
13. European Court of Human Rights. Case of Nechiporuk and Yonkalo v. Ukraine. Application no. 42310/04. Strasbourg : ECHR, 2011. 42 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 24.07.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 29.08.2025

Дата публікації: 29.09.2025.